

Сприйняття й інтерпретація української пригодницької прози для підлітків на різних етапах її становлення

О. А. Слижук

Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна
Corresponding author. E-mail: olesja_2014@ukr.net

Paper received 30.04.20; Accepted for publication 18.05.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2020-229VIII93-10>

Анотація. У статті розглянуто основні етапи становлення й розвитку української пригодницької прози для підлітків. Виділено особливості її сприйняття й інтерпретації юними читачами різних поколінь. Охарактеризовано виховний потенціал творів різних жанрових модифікацій популярної пригодницької прози для масового читача-підлітка. Уведення до шкільної програми з української літератури творів сучасної реалістичної прози сприятиме зацікавленню учнів читанням художніх творів. Воно є необхідним у підготовці до вивчення класичних творів в історико-літературному курсі старших класів.

Ключові слова: масова література, пригодницька проза, читач-підліток, інтерпретація, сприйняття.

Постановка проблеми. Вивчення української літератури в 5-9 класах сучасної школи потребує постійного оновлення й удосконалення. Зміст літературної освіти має складатися з двох обов'язкових частин: канонічних творів, які становлять скарбницю української літератури для дітей, та книг сучасних письменників, які відповідають інтересам сучасних підлітків. Принципи побудови курсу мають урахувати тенденції розвитку сучасних технологій навчання, з одного боку, а з іншого – наукові дослідження у галузі літератури для дітей та юнацтва. Відбір кращих зразків красного письменства для підліткового читання повинен спиратися на їх глибокий аналіз у діахронному розрізі з урахуванням особливостей сприйняття й інтерпретації цією віковою категорією юних читачів. Найбільший масив української літератури для підліткового читання представлений пригодницькими творами різних жанрових модифікацій, що відносять до популярної літератури для масового читача.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Як свідчать дослідження масової літератури «для дорослих», вона також є літературним феноменом, який заслуговує на увагу науковців. С. Філоненко визначає також, що «масова література як система, схильна до самоорганізації, вибудовує власну внутрішню ієрархію і формує власний канон. Популярна літературна продукція є різнорідною і різноякісною. Усередині її, так само, як і в серйозній літературі, наявна оцінювальна вертикаль» [5, с. 29]. Ця ж думка проглядається і в дослідженні А. Вуліса: «За ознакою напруженого, гострого сюжету сформувався літературний масив, який має ніби жанрову єдність – пригодницька література» [1, с. 27]. Обставинами, які дозволяють бачити її як певну цілісність, А. Вуліс називає три обставини:

- читацьке сприйняття;
- видавничу активність та поява нових екранізацій;
- структурна єдність.

Саме останню обставину вчений вважає найбільш істотною й такою, «яку не завжди можна розрізнити при історичному підході, але вона завжди очевидна, коли пригодницьку літературу розглядають як один «великий жанр»» [1, с. 28].

У великому загалі пригодницької літератури осібно слід розглядати реалістично-фантастичні твори для підлітків, оскільки вони мають свою структурну спе-

цифіку й канонічні ознаки. Характеризуючи жанрову парадигму сучасної української прози для дітей та юнацтва, Т. Качак зазначає: «Основні аспекти, які об'єднують усі жанри літератури для дітей у систему, - наявність казкового, ігрового, пригодницького, фантастичного елементів як змістових і формальних якостей твору, жанрозначущих компонентів і типу образності. Це й зумовлює специфіку літератури для дітей, функціонування її як самобутнього і самодостатнього феномену, сегмента загальної літератури» [2, с. 107]. Вважаємо, що саме розгляд української пригодницької прози для дітей та юнацтва в історичному розвитку дозволить виявити її особливості як окремого метажанру, з'ясувати особливості читацького сприйняття й інтерпретації учнями підліткового віку (5-9 класи).

Мета статті – розглянути особливості сприйняття й інтерпретацію жанрових модифікацій пригодницької прози для підлітків у різні періоди її розвитку

Виклад основного матеріалу. У літературознавстві відсутні комплексні дослідження пригодницької прози для дітей та юнацтва в діахронії. Реалістично-фантастичні твори для підлітків розглядаються в посібниках з історії української літератури для дітей серед загалу прозових творів. Тому у своєму дослідженні спираємося на працю В. Костюченка [3] та періодизацію української масової літератури ХХ ст., представлену в статті О. Романенко [4], адже активний розвиток пригодницької літератури та її дослідження відбуваються саме в ХХ столітті. Насамперед визначимо ознаки, за якими читач-підліток ідентифікує художній твір як пригодницький. Спираючись на визначений А. Вулісом список ознак, об'єднаних поняттям «пригода – подієвий троп» [1, с. 55] та скоригувавши його віковими особливостями юних читачів, можемо визначити ознаки пригодницької прози для підлітків:

1. випадковий збіг обставин як зав'язка пригодди;
2. наявність раціонального мотиву;
3. авторська гра з читачем;
4. реальний драматичний підтекст;
5. атмосфера дива;
6. сувора мотивованість фактами життя;
7. наявність пізнавального змісту;
8. нестійка динаміка дії;

9. наявність виховного аспекту;

10. протагоніст – одного віку з читачем, яскрава непересічна особистість.

Деякі сучасні дослідники відносять до пригодницької літератури й фантастику, але очевидно, що вона має свої особливості, свою поетику й жанрово-композиційну структуру.

Виникнення пригодницької прози пов'язане в будь-якій національній літературі з розвитком романтизму. Не є винятком і література українська. Перший етап (середина XIX ст.) – зародження української пригодницької прози загалом (романтична проза П. Білецького-Носенка, Є. Гребінки, М. Гоголя, П. Куліша, М. Костомарова, Марка Вовчка та ін.). У цей час ще не існує ні поняття «література для дітей та юнацтва», ні самого феномену. У коло дитячого та юнацького читання входять зразки романтичної прози, які на той час вважалися популярною белетристикою й не входили до канону «високої» літератури, тому не могли бути зразками для шкільного розбору. Між тим, у тогочасному шкільному навчанні панувала схоластика й на уроках словесності не могли обговорюватись нові, не перевірені часом твори. На розвиток пригодницької прози цього періоду впливає вальтерскоттівська традиція подорожей і пригод сильних і мужніх героїв. Пригодницько-романтичні твори були створені на теренах України російською мовою. Вони увійшли перш за все в коло читання юнацтва та дорослої публіки, але за своїми сюжетно-композиційними особливостями могли б становити інтерес для читача-підлітка. Ці твори мають умовно історичне тло, фольклорну легендарну традицію й розповідають про подорожі протагоніста. Хоч повісті М. Костомарова «Син», «Кудеяр», «Черниговка» написані російською мовою, але в їх основі – природа, хронотоп України й пригоди козаків. Інше завдання бачив перед собою П. Куліш, створюючи роман «Чорна рада», у якому на передній план виходить історія, а дорога головних героїв – старшого й молодшого Шрамів – є сюжетно-композиційним прийомом. Окрім того, роман написаний українською мовою. Сучасна шкільна програма з української літератури рекомендує його вивчення в історико-літературному курсі 9 класу, що є цілком закономірним.

Справжнім шедевром світової літератури для молодших підлітків стала пригодницька повість Марка Вовчка «Маруся», рекомендована для шкільних бібліотек Франції ще у XIX. Оповідь про добу Руїни, коли не стихали в Україні військові дії, зумовлені внутрішніми міжусобицями та зовнішніми впливами Московії й Речі Посполитої, набігами кочових ординців, ведеться крізь призму щирого й емоційного дитячого погляду. Повість доступна для сприйняття школярів, в її основі – героїчні пригоди української дівчинки Марусі, її відданість рідній землі, надзвичайна сміливість. Виразним у повісті є й виховний потенціал – патріотизм, здатність на подвиг заради припинення страждань і загибелі людей на рідній землі, який є вічною й незаперечною суттю справжнього людського існування. Можливості інтерпретації цього твору у контексті сучасних збройних конфліктів, які не стихають на теренах України, осучаснюють її, підкреслюють актуальні для всіх часів проблеми.

Другий етап (кінець XIX – початок XX ст.) – становлення пригодницької прози як різновиду масової літератури, виокремлення художніх творів для молодого покоління читачів (М. Коцюбинський, А. Чайковський, А. Кашенко та ін.). На думку О. Романенко, «він характеризується термінологічною невизначеністю поняття масової літератури та широким поширенням терміну «популярна белетристика», яка була покликана ... сформувати у свідомості українського читача повагу до рідної землі, її історії, традицій, національного екзистенційного досвіду» [4, с. 264], тобто продовження романтичних традицій початку XIX ст. Із творів цього періоду в розвитку пригодницької прози до сучасної шкільної програми увійшли повісті А. Чайковського «За сестрою» та М. Коцюбинського «Дорогою ціною».

Андрій Чайковський прагнув розповісти історію України козацького періоду в «популярній белетристиці», щоб донести її до широких мас читачів. Найбільшою художньої якості надають творчості власне історичні твори, зокрема його найвідоміший роман «Сагайдачний». Однак його предтечами стали пригодницько-романтичні повісті про виховання юних козаків «Козацька помста», «Віддячився», «За сестрою». Вони є перлинами пригодницької прози для підліткового читання. І стиль розповіді, і пригоди головних героїв як сюжетний стрижень, і протагоністи-підлітки, і виховний потенціал є її виразними маркерами у цих повістях.

Повість «За сестрою» А. Чайковського – про часи набігу ординців на українські землі та боротьбу з ними козаків. У центрі твору – розповідь про козацьку родину Судаків. Головним героєм цієї героїко-романтичної пригодницької повісті є підліток Павлусь Судак, який вирушає визволяти свою сестру Ганнусю з татарського полону. Цікавими для сприйняття читачів-підлітків є пригоди Павлуся. Пізнавальними для них будуть і змалювання тогочасного побуту, козацьких звичаїв, відважних вчинків протагоніста. На відміну від повісті «Маруся» Марка Вовчка, «За сестрою» А. Чайковського має щасливий фінал, який не спрощує ідейно-художнього звучання твору, а навпаки дозволяє виділити загальнолюдські чесноти, притаманні воїнам-лицарям – вірність слову, наполегливість у виконанні своєї місії, міцність родинних зв'язків.

«Дорогою ціною» М. Коцюбинського, на нашу думку, більше підходить для читачів-старшокласників, адже в її основі – кохання головних героїв Остапа і Соломії, що є однією з провідних тем юнацької літератури. Це пригодницько-романтична любовна історія, історичні події 30-х років XIX ст. в якій є тлом для змалювання втечі головних героїв від панів – своїх поневолювачів.

Зважаючи на думки науковців та власні спостереження за особливостями пригодницької прози цього періоду, вважаємо безумовно значним внесок А. Кашенка у формування саме авантюрно-пригодницької історичної прози. Адресовані читачам підліткового віку «оповідання для юнацтва з часів скасування Запорозької Січі» під назвою «З Дніпра на Дунай» задумані автором як приквел до найбільш відомої його історичної повісті «Зруйноване гніздо».

У повісті «З Дніпра на Дунай» спостерігаємо поєднання двох дискурсів історичних подій 1775 року – зруйнування військами генерала Текелія за наказом Катерини II Запорозької Січі: з погляду десятирічного Василька Рогози та його братів –дорослих козаків – Гната і Петра. Пригодницько-історичний сюжет про мандри козаків просторами України доповнюється численними розповідями про звичай козаків, козацьких гетьманів, топос, флору і фауну українських степів. Цей твір – своєрідна енциклопедія козацтва й степової України XVII ст. Він доступний для сприйняття підлітків і може вивчатися на уроках позакласного читання з української літератури у 6-7 класах.

О. Романенко робить висновок про те, що: «українська популярна белетристика означуваного періоду формується як твори із особливим надзавданням – виховним і пізнавальним. Фактично йдеться про становлення колективної національної пам'яті – через літературу, насамперед популярну белетристику кінця XIX – початку XX століття, яка націлена на пізнавально-виховну мету, знайомить широкі кола читачів із українською історією, минулим і сьогоденням у цікавій і доступній формі» [4, с. 260]. Завдання сучасної шкільної літературної освіти – формувати у молодого покоління національну самосвідомість за посередництвом таких художніх творів.

Третій етап – розвиток жанрів пригодницько-історичного та власне пригодницького (авантюрного) романів – доба Розстріляного Відродження (твори Майка Йогансена, С. Черкасенка, В. Златопольця та І. Федіва, О. Слісаренка, Ю. Смолича, М. Трублаїні та ін.). У цей час в Україні тривав насичений і динамічний літературний процес, але через масове знищення митців унаслідок сталінських репресій у 30-х роках XX ст., неможливо точно відтворити літературні здобутки у галузі «популярної белетристики», зокрема й пригодницької прози для підлітків. У чинній шкільній програмі з української літератури для 5-9 класів твори цього етапу також не представлені. Між тим, окремі з них заслуговують на увагу юних читачів. Деякі проблемно-тематично продовжують традиції пригодницько-історичної прози. Про один із них розповідає В. Костюченко: «Національна ідея ще живе і під свій прапор скликає патріотів. Цікавий ось такий епізод з того часу. Майже детективний. Через 90 років віднайдено пригодницьку повість для дітей «Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові» і перевидану у видавництві «Ярославів вал» 2007 року. Автори цієї повісті – видавець Златопольць і січовий стрілець Федів, який напевно володів німецькою мовою, бо саме й запропоновано у 1918 році перекласти на українську мову з німецької твір Кампе «Новий Робінзон». Ознайомившись із твором, Федів відмовився перекладати нецікавий твір і запропонував писати про пригоди українського Робінзона. Так з'явилися «Дивовижні пригоди козака Миколи». Цей твір – це захоплення славою України, волеюлюбністю народу, високим патріотизмом» [3, с. 51]. Насправді перше видання цього твору під назвою «Син України» здійснене на теренах України 1992 року у львівському видавництві «Просвіта». Це перша «робінзонада» в українській літературі. Художні особливості твору, його ідейний зміст, пригоди протагоніста Микола

Наливайка (освіченого й мужнього юнака, який понад усе любить свій рідний край і прагне боронити його від ворогів, дозволяють віднести його до кола читання юнацької аудиторії й рекомендувати для уроків позакласного читання у 9-11 класах. Так само цікавими для розгляду у цих класах можуть бути й «Пригоди молодого лицаря» С. Черкасенка.

Для дорослих читачів призначені твори Майка Йогансена «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію», збірки пригодницьких новел Олексі Слісаренка. Але повість «Бунт» останнього започатковує пригодницько-шкільну прозу в українській літературі для дітей та юнацтва й може бути цікавою сучасним підліткам. Особливістю цього різновиду пригодницьких творів і у творчості Олексі Слісаренка, і у творах, які з'явилися в українській літературі у 50-80-х роках XX ст., є увага до характеристик образів-персонажів, які розгортаються в динаміці, виписування їх за допомогою прийомів психологізму, через вчинки й міжособистісні взаємини. Шкільне життя є тлом, на якому формуються характери персонажів-підлітків. Такі твори здебільшого містять риси автобіографізму, проникнуті щирим і доброзичливим гумором у змалюванні шкільних ситуацій.

З'являються на цьому етапі також інші твори, новаторські й за ідейним змістом, і за художньою формою. Це, зокрема, детективний, пригодницько-фантастичний роман Юрія Смолича «Останній Ейджевуд», але навряд чи він може бути цікавим сучасним підліткам, адже соціальні ідеї, сповідувані в ньому (класова боротьба, протистояння СРСР і західних країн) не є на сьогодні актуальними й суб'єктивно розкривають погляд на історичні події поч. XX ст.

Не уникнув «соцреалістичного» канону у своїх творах для дітей та юнацтва і Микола Трублаїні. Через це можемо констатувати, що його внесок у розвиток пригодницької прози для підлітків величезний, але для сучасних молодших підлітків найбільш цікавою й зрозумілою буде його книга «Оповідання про Далеку Північ», до якої ввійшли оповідання про народи Далекої Півночі та повість «Ляхтак». У всіх творах цієї книги – напружений і динамічний сюжет, яскраво виписані образи персонажів-підлітків. Знайомство з творчістю Миколи Трублаїні необхідне підліткам для розширення їхнього уявлення про українську пригодницьку прозу.

Четвертий етап – 50–80-ті роки XX ст. – бурхливий розвиток пригодницької літератури для підлітків, поява пригодницьких і пригодницько-шкільних повістей та оповідань (Н. Бічужа, А. Давидов, О. Донченко, В. Нестайко, В. Малик, В. Чемерис, Я. Стельмах та ін.). У сучасній шкільній програмі з української літератури передбачено вивчення пригодницьких повістей: у 6 класі – Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки» (у скороченому варіанті), Ярослава Стельмаха «Митькозавр з Юрківки, або Химера лісового озера», у 8 класі – Ніни Бічужі «Шпага Славка Беркути», Валентина Чемериса «Вітька + Галя, або повість про перше кохання». Є твори цього періоду і у списку літератури для додаткового читання.

В. Костюченко відзначає внесок Олеся Донченка у розвиток пригодницької прози цього періоду й підліт-

кової літератури загалом: «Заслуга Олесь Донченка як письменника полягає в тому, що він підніс на належний рівень жанр шкільної повісті й роману. Термін «підліткова література» виник значно пізніше, вже після смерті Олесь Донченка. Та справа не в терміні. Олесь Донченко писав багато саме для підлітків» [3, с. 154]. Ця думка дослідника, на наш погляд є цілком слушною, однак у цих творах Олесю Донченку не вдається уникнути апелювання до принципів соціалізму, що й нівелює їхню художню вартість та актуальність проблематики для сучасного покоління юних читачів.

Окремі оповідання й повісті Анатолія Давидова мають пригодницьку сюжетну основу, але в їхній основі – екологічна тема, досить актуальна в літературі для дітей та юнацтва. Книги цього письменника «Сонечко спить у дзвониках», «Цілющий камінь» адресовані школярам молодшого шкільного віку.

Пригодницько-історична проза В. Малика входить до кола читання сучасних підлітків. Його роман «Двоє над прірвою» розповідає про поневіряння молодого українського пілота Володимира Булатовича у горнилі Другої світової війни і буде цікава старшокласникам. Бестселером української літератури для підлітків стала пригодницько-історична тетралогія цього письменника «Тасманий посол», за мотивами якої знято мультсеріал. Її рекомендує шкільна програма для додаткового читання.

Особливе місце у літературі для підлітків займає творчість Всеволода Нестайка. Його вважають основоположником жанру детективу в українській літературі для дітей, тому видається закономірним, що саме його детективна пригодницька проза передовсім вхо-

дить у коло читання сучасних молодших підлітків, зокрема цикл «Неймовірні детективи» про цікаві й веселі пригоди шестикласників Жені Кісіля й Вітасика Дорошенка. Хоч у повістях циклу є й багато фантастичних елементів, але заплутаність і водночас динамізм сюжетних ліній дозволяють віднести його до пригодницької прози.

П'ятий етап - «кінець ХХ – початок ХХІ століття – характеризується розширенням жанрово-стильових модифікацій та тематики творів масової літератури», зокрема й пригодницьких творів для читання молодших та старших підлітків (твори Л. Ворониної, В. Рутківського, І. Андрусяка, О. Гавроша, М. Павленко, Я. Яріша та ін.) [4, с. 264]. Українська пригодницька проза цього періоду дуже багатоманітна, поєднує традиції й новаторство, мало досліджена, перебуває у розвитку й тому потребує окремого методико-літературного дискурсу, що може стати предметом подальших наукових розвідок.

Висновки. Методична система вивчення пригодницької прози у шкільному курсі української літератури 5-9 класів потребує розробки моделі, яка дозволить розглянути її в діячості й орієнтувати на розуміння сучасних творів цього метажанру. Літературна освіта підлітків має враховувати принципи науковості, системності, урахування зв'язків між літературними явищами в історії літератури та сучасному літературному процесі. Стратегії текстуального й оглядового вивчення, обговорення на уроках позакласного читання української пригодницької прози повинні враховувати вікові особливості підлітків, їхні індивідуальні риси й читацькі уподобання,

ЛІТЕРАТУРА

1. Вулис А. В мире приключений: поэтика жанра. Москва: Сов. писатель, 1986. 384 с.
2. Качак Т. Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст. Київ: Академвидав, 2018. 320 с.
3. Костюченко В. Літературними стежками: нарис історії української літератури для дітей ХХ століття. Київ: «К.І.С.», 2009. 344 с.
4. Романенко О. Феномен української масової літератури ХХ століття: проблеми генези та поетики. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2011. Вип. 16. С. 257–264. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2011_16_62. (дата звернення 18.03.2019).
5. Філоненко С. Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр: монографія. Донецьк: ЛАНДОН-ХХІ, 2011. 432 с.

REFERENCES

1. Vulis A. In the world of adventure: the poetics of the genre. Moscow: Sov. pisatel, 1986. 384 p.
2. Kachak T. Trends in the development of Ukrainian prose for children and youth at the beginning of the XXI century. Kyiv: Akademvydav, 2018. 320 p.
3. Kostyuchenko V. Along literary paths: essay of the history of Ukrainian literature for children of the twentieth century. Kyiv: «K.I.C.», 2009. 344 p.
4. Romanenko O. The Phenomenon of Ukrainian Mass Literature of the Twentieth Century: Problems of Genesis and Poetics. *Modern problems of linguistics and literary studies*. 2011. Iss. 16. P. 257–264. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2011_16_62. (date of appeal 18.03.2019).
5. Filonenko S. Mass Literature in Ukraine: Discourse / Gender / Genre: Monograph. Donetsk: LANDON-XXI, 2011. 432 p.

Perception and interpretation of Ukrainian adventure prose for teenagers at different stages of its development

O. A. Slyzhuk

Abstract. The article deals with the main stages of the creation and development of Ukrainian prose for teenagers. The features of its perception and interpretation by young readers of different generations highlighted. The educational potential of works of various genre modifications of popular prose for the mass teenage reader characterized. Inclusion to the school curriculum of Ukrainian literary works of modern realistic prose will encourage students' interest in reading fiction. It is necessary in preparation for the study of classical works in the historical and literary course of the upper classes.

Keywords: mass literature, adventure prose, teenage reader, interpretation, perception.